

הדמות והעיר

סיפורים הומוריסטיים יהודיים-ספרדיים

תמר אלכסנדר

הדמות היא ג'וחה, העיר היא מְקִידָה; המשותף להן הוא ששתיהן משמשות נושא לסיפורים הומוריסטיים, הנפוצים גם בקרב יהודים יוצאי-ספרד!

א. ג'וחה

ג'וחה הוא דמות ידועה בסיפור העממי המזרחי ככלל ובסיפור היהודי בפרט. סיפורי ג'וחה נפוצים בכל מרכזי הפזורה של יוצאי-ספרד: מארוקו, תורכיה, יוון, יוגוסלאביה, בולגאריה² וארץ-ישראל.

מקור השם ג'וחה אינו ברור; העדויות הספרותיות הקדומות ביותר לגבי שם זה הן מקבצים של סיפורים ערביים אנונימיים מן המאה ה-9. אלה סיפורים מהניס המקבילים למה שנכתב מאוחר יותר במערב, כמו סיפורי טיל אולנשפיגל, סיפורים שיש בהם קווים נאיביים, בחלקם מגוחכים ובחלקם אובסיניים.

בשלהי ימי-הביניים הופיעה בסיפורים תורכיים דמות בשם נאסר א-דין חודג'ה, שהיתה דומה לדמותו של ג'וחה. שתי הדמויות התמזגו ונוצר שם חדש המורכב משני השמות הקודמים: נאסר א-דין אפנדי ג'וחה. במאה ה-17 בקירוב, אחרי שכבשו התורכים חלק מארצות המגרב, הגיעו אף לשם הסיפורים על נאסר א-דין חודג'ה ונוספו לסיפורים מאותו סוג שהיו קיימים במסורת המקומית.³ החוקר הצרפתי א' מולירה אסף שישים סיפורים על ג'וחה מאזור קביליה (אלז'יריה);⁴ אלבר ממי אסף סיפורי ג'וחה בתוניסיה, והוא עצמו, לדבריו, גדל על מסורת של סיפורים אלו;⁵ כן

1 מאמר זה מהווה הרחבה של הרצאה שניתנה ביום-עיון לחקר יהדות-ספרד, אוניברסיטת בן-גוריון, באר-שבע, 1980.

2 מבלי להסתכן בהכללה, אעיר כי ראיינתי מספר בולגארי בעל רפרטואר רחב, אשר כלל לא הכיר את ג'וחה, הדמות המקבילה בסיפוריו נקראה בשם: חיים.

3 A. Moulières, *Les fourberies de Si Djeh'a; contes kabyles... avec une étude sur Si Djeh'a et les anecdotes qui lui sont attribuées par René Basset*, Paris, 1892. תודתי למר אברהם הטל ממכון בן-צבי שאיפשר לי לעיין בקובץ זה, המצוי במיקרופילם באוספו הפרטי ולדבריו הינו טופס נדיר ביותר.

4 ראה הערה 3 לעיל.

5 Albert Memmi, 'Le personnage de Jeha dans la littérature orale des Arabes et des Juifs', *International Conference of Jewish Community in Muslim Lands*, Jerusalem, the Hebrew University and the Ben-Zvi Institute 1974, 8 p.

מצויים סיפורים רבים על ג'וחה בקבצים של סיפורים יהודיים מצפון-אפריקה⁶ ומאזורים אחרים.⁷

גם בעולם הלא-מוסלמי ידועים סיפורי ג'וחה: בחוף המזרחי של אפריקה הם מיוחסים לאבר-נואס ובסצילייה מכונה השוטה הפופולארי בשם ג'יופה; ושאלה היא אם השם מקורו בג'וחה. דמותו של ג'וחה ידועה גם בארצות הבאלקאן, באמריקה, רוסיה, אוקראינה ועוד.⁸ גילומה של הדמות שונה, כמובן, בהתאם להקשר ולתנאים שבהם היא פועלת.

מאמר זה מבקש לבדוק את דמותו של ג'וחה היהודי, כפי שהיא ממומשת בסיפורים ספרדיים-יהודיים.⁹ יש לשער שג'וחה הגיע לסיפורים אלו בעיקר בהשפעת הסביבה התורכית, ובארץ-ישראל — בהשפעת הסביבה הערבית.

דמותו של ג'וחה היא דמות כפולה בהתייחסותה אל הסביבה ובהתייחסות הסביבה אליה. הוא תם ונוכל, רמאי ומרומה, פיקח ה'מסדר' אחרים בעורמתו ובתחבולותיו ועם זאת הפתי והכסיל שכוונתו הטובה מבוצעת באופן טיפשי וגוררת כשלון המשימה שהוטלה עליו. הוא מבין דברים כפשוטם, ובתמימותו מממש באופן מילולי את שהתבקש ממנו. אופן המימוש מחטיא, כמובן, לחלוטין את הכוונה ושם את ג'וחה ללעג.

כך באחד הסיפורים: אמו של ג'וחה מבקשת ממנו למהר לשוק ולקנות לה בשר, קמח וסיכות. ג'וחה, המבקש בכל מאורו להשביע את רצון אמו, שולח הביתה את הבשר עם הכלב, את הקמח עם הרוח ואת הסיכות אחת אחת על גבם של כמה סבלים.¹⁰ במקרה זה, כוונתו של ג'וחה טהורה בהחלט, הוא אינו רוצה ל'סדר' מישהו או להרוויח משהו. כשלונו נובע משיפוט לקוי מתוך תמימות, ומפעולה שיש בה היגיון

6 סיפורים על ג'וחה מפזורים בקבצי-סיפורים רבים. ראה למשל בספרי ד' נוי: שבעים סיפורים וסיפור על יהודי מרוקן, ירושלים תשכ"ד; שבעים סיפורים וסיפור מפי יהודי לוב, ירושלים תשכ"ח; שבעים סיפורים וסיפור מפי יהודי טוניס, ירושלים תשכ"ז.

7 ראה, למשל: א' אגסי, חושם מבגדד, תל אביב תש"ך; ד' נוי, הנערה היפהפיה ושלשת בני המלך, תל אביב תשכ"ו. וכן ראה אוסף של 53 סיפורים מארוקניים על ג'וחה: Georges S. Colin, *Chrestomathie marocaine*, Paris 1951, pp. 85-116

8 *Пермякова, Г.Л. Прodelку хитрецов. Москва, 1972* תודתי לד"ר ס' מילשטיין שסייע לי בקריאת הספר.

9 במונח 'סיפור ספרדי-יהודי' הכוונה לסיפור שסופר מפי מספר המגדיר עצמו כיוצא-ספרד ושפת-אמו היא ספרדית-יהודית, אין זה כולל יהודים יוצאי ארצות האסלאם. המאמר מבוסס על קובץ מצומצם למדי של סיפורים ספרדים-יהודיים (כ-100 סיפורים שנרשמו ברובם על ידי במסגרת עבודת-שדה שלי. זהו מאמר ראשוני ואין הכוונה להציג בשלב זה ניתוח בין-תרבותי השוואתי כולל לדמותו של ג'וחה.

10 'עזרתו של ג'וחה'. סיפור זה והסיפור הנזכר בהערה הבאה נרשמו בעברית בידי יואל פרץ מפי רבקה פרץ (יוון). אסעי" 12729.

שני סיפורים אלה וכן הסיפורים המזכרים להלן בהערות: 11, 12, 13, 14, 17, 18, 20, 24, 30, 34, 35 כלולים במאה סיפורים וסיפור מפי יהודים יוצאי-ספרד, בעריכת דב נוי ותמר אלכסנדר (בדפוס).

מוגבל מאוד, המביא בחשבון רק היבט אחד, כגון מהירותה של הרוח, אך מתעלם לחלוטין מכל שיקול-דעת, שהרי הרוח אינה מקבלת פקודות מבני-אדם והקמח יתפור. התעלמות זו היא שיוצרת את האפקט הקומי.

בסיפור אחר מבקש ג'וחה להתחתן. השדכן מפגיש אותו עם הכלה המיועדת ומציע לו להעניף בה עין מדי פעם. ג'וחה 'מעניף עין' על כלתו, פשוטו כמשמעו, הוא זורק עליה עיני-פרה, שקנה במיוחד ערב לפני כן בשוק.¹¹ ג'וחה מכשיל את עצמו בגלל עודף-רצון למלא במדויק את ההוראות שניתנו לו. האפקט ההומוריסטי נוצר מפני שג'וחה מבין באופן מילולי ביטוי מטאפורי ומתעלם מהקשרו הסמאנטי. הפירוש של ג'וחה לגיטימי מבחינה טכנית-מכנית אך מוטעה לחלוטין במישור ההכנה הכללי. ג'וחה נקלע לפעמים לסיטואציה שאינה מובנת לו, כמו בסיפור, שבו הוא מוביל עשרה חמורים למכירה, וכאשר הוא מונה אותם אין הוא מביא בחשבון את החמור שהוא רוכב עליו. וכך ברוכבו מספר החמורים הוא 9, ואילו כאשר הוא יורד ומונה מספרם מסתכם ב-10. וכך הוא חוזר ומונה, ואינו מבין לאן נעלם מדי פעם חמור אחד.¹² האפקט הקומי נוצר בשל הפער בין הבנתו של שומע-הסיפור להבנתו של גיבור-הסיפור, החסר ידע אלמנטארי הנחוץ לפתרון בעיה כה פשוטה.

בסיפור אחר נמצא ג'וחה זוכה בגלל תמימותו, בגלל הבנתו הפשוטה והתמה את הסיטואציה, הבנה שאינה עולה בקנה-אחד עם זו של הדמויות האחרות בסיפור. ג'וחה קונה גרגירי שומשום ומאמין בכל לבו לנאמר לו שגרגירים אלו יצמיחו גמלים. כאשר למחרת בבוקר חונה שיירת-גמלים בשדהו, הוא משוכנע כי הגמלים שייכים לו בדין והולך אל הקאדי יחד עם בעלי-הגמלים כדי לתבוע אותם למשפט. השופט יושב ברגליים פשוקות וג'וחה מסמן לו בתנועת-יד להצמיד את רגליו האחת לחברתה. השופט מפרש את תנועת-היד כהצעת שוחד ופוסק כי הגמלים אמנם שייכים לג'וחה.¹³ פסק-דינו של השופט, מקורו בחשיבתו הפתלתלה, ואילו תנועת-היד של ג'וחה, שביקש למנוע מהשופט ביזיון בגלל ישיבתו, מקורה במניעים ישרים ותמים. אלו שביקשו ללגלג על ג'וחה (מוכרי-השומשום) נמצאים מלוגלגים (הוא זכה בגמלים). ג'וחה זכה בגלל צירוף של נסיבות מקריות ואי-הכנה של רמזים לא-מילוליים מתוך פערי-תפישה חשיבתיים-מוסריים (השופט מעוות דין כדי לקבל שוחד). הנאת השומע של סיפור זה נובעת מהזהרותו עם החלש ג'וחה, שנמצא נשכר בזכות תגובות תמימות לנסיבות מקריות.

התום והשלומיאליות של ג'וחה נעשו סטריאוטיפי מנקודת-ראות לא רק של השומעים אלא גם של הדמויות האחרות בסיפור. בסיפור מתוחכם מנסים ידידי ג'וחה

11 'מרוע לא הצליח ג'וחה להתחתן? ראה לעיל הערה 10, אסע"י 12726.

12 'ג'וחה סופר חמורים', נרשם בעברית ובספרדית-יהודית בידי תמר אלכסנדר מפי רבקה כהן-אריאל (יוגוסלאביה-א"). אסע"י 12552.

13 'זרעים של גמלים', נרשם בעברית בידי תמר אלכסנדר מפי רבקה פרץ (הנ"ל) וכן מפי רבקה כהן-אריאל הנ"ל (ראה נספח א למאמר).

לבדוק אם אמנם הוא 'ג'וחה'. הם שמים שקית־זהב על מדרגות ואורכים לו כדי לראות אם הוא ייתקל בה. ג'וחה יורד במדרגות ורגע קודם היתקלותו בשקית הוא עצם את עיניו ופוסח עליה. לשאלת ידידיו מדוע עשה זאת, ענה כי קודם לכן הוא נתקל בעיור, ומתוך הזדהות עמו הוא עצם את עיניו כדי לראות כיצד יכול עיור לרדת במדרגות. מסקנת הידידים: 'עכשיו ברור לנו מדוע נקרא שמך ג'וחה'.¹⁴ בסיפור־נוגע־ללב זה שעל גבול הבדיחה והליגלוג, וספק אם הוא עשוי לעורר צחוק, משתמש המספר בשם ג'וחה לא רק כדמות אלא כמושג המסמל תכונות מסויימות בתוך המערכת הסיפורית, וגיבורי־הסיפור בודקים את תקפותו.

כנגד ג'וחה התם, הטוב והמאמין, כפי שנצטיירה דמותו בסיפורים שהבאנו עד כאן, מצוי ג'וחה אחר, המשתמש בתחבולות מכוערות כדי להשיג את מטרותיו, ואפילו על חשבון הזולת. כך בסיפור אחד הוא מוכר את ביתו, בתנאי שרק מסמר אחד בבית יישאר שייך לו. על מסמר זה הוא תולה נבלה מסריחה ועל־ידי כך מאלץ את הקונה לעזוב את הבית ולהפסיד את ממונו.¹⁵ בסיפור אחר הוא מוכר גללים וטוען שזו סגולה בדוקה לנבואה.¹⁶ כאן מזדהה השומע עם ג'וחה ה'מסדר', המתחבל, ולועג לטיפש שנפל במלכודת שנטמנה לו. כך, למשל, בסיפור אחד שואל ג'וחה סיר משכנתו ומחזיר לה שניים בנימוק, שהסיר פרה ורבה בהיותו אצלו. השכנה שמחה מאוד ובפעם השנייה היא שמחה שוב להשאל סיר לג'וחה. אלא שהפעם הוא אינו מחזיר את הסיר בטענו כי הסיר מת.¹⁷ יש שג'וחה שרוי בהתחרות בין מתחבלים, והמאזין מזדהה עם החזק יותר, המצליח ל'סדר' את השני. קורה שגם ג'וחה, המתחבל הגדול, נופל בפח; כגון בסיפור שבו הוא מוכר חמור לידידו בתנאי שלא יזרזנו לא במכה ולא בקריאה, ולא בשום צורה אחרת, שאם לא כן יהא עליו להשיב את החמור. הקונה הסכים לתנאי אולם החמור סירב לזוז, עד שלבסוף פקעה סבלנותו של הקונה והוא צעק 'חה, חה'. לטענת ג'וחה כי הקונה הפר את התנאי ועליו להשיב את החמור, ענה הלה: 'לא צעקתי על החמור רק קראתי: "מְנָהָה, מְנָהָה" כי הגיעה עת תפילת המנחה'. ג'וחה מודה שהפעם הצליח מיהו לסדר אותו, והוא מפסיד ברוח טובה.¹⁸ האפקט הקומי בסיפור זה נוצר מן ההתחרות בין שני תחבלנים ממולחים וממישח־מלים המופנה, כמובן, למאזין יהודי היודע את פירוש המלה 'מנחה'. זו דוגמה להתאמת סיפור כללי לרקע ספציפי, במקרה זה יהודי. גם כאן מתבסס הסיפור על הכרת דמותו של ג'וחה כתחבלן, הן על־ידי השומע, הן על־ידי הדמויות האחרות בסיפור והן על־ידי ג'וחה עצמו. ג'וחה הוא דמות קומית שלא לרצונה, משום שהוא עני, שלומיאל, תם ופתי; אולם

14 'עיור יותר מן העיור', נרשם בעברית בידי יואל פרץ מפי רבקה פרץ הנ"ל (ראה נספח ב למאמר).

15 'מורשת אבות', נרשם בעברית בידי יואל פרץ מפי בנימין כלפון (ראה נספח ג למאמר).

16 'ג'וחה נעשה מגיד־עתידות', נרשם בידי תמר אלכסנדר בספרדיית־יהודית מפי קמליה שחר־ורוסו (תורכיה).

17 'הסיר והקדירה', נרשם בידי תמר אלכסנדר בספרדיית־יהודית מפי קמליה שחר־ורוסו (תורכיה). אסעי" 12579.

18 'ג'וחה מוכר את חמורו', נרשם בעברית בידי תמר אלכסנדר מפי רבקה כהן־אריאל הנ"ל.

הוא גם דמות קומית במכוון: מרגיז, עצלן, גנב, פרובוקאטור, פוגע. אלבר ממי¹⁹ טוען שאפשר לראות במעשי ג'וחה פילוסופיית-קיום כלשהי; בין היות לועג ונלעג, מתחבל ונופל-בפח — חי האדם.

מיזוג של תום אמיתי ותחבולנות מצוי בסיפור שבו ג'וחה הוא ליצן המלך. כאשר אדונו מגרשו באומרו שאין הוא רוצה לראות את פניו, מסתובב ג'וחה ומראה לו את אחריו.²⁰ ג'וחה מעמיד כאן פני-תם כדי לזכות שוב באהדת המלך ומגייס את פיקחותו כדי להוסיף ולהתקיים, לשם כך הוא מפרש את הוראת המלך באופן מילולי (שלא אראה את פניך) תוך התעלמות ממשמעות האמירה.

בסיפורים רבים על ג'וחה משולכות בדיחות עם נימה ארוטית, ואפילו פורנוגרפית. הצחוק נובע לא רק מן ההבדל בין הפירוש שנותן ג'וחה לדברים ובין הפירוש של השומע, אלא גם מעצם ניבול-הפה ומאי-ההבנה של ג'וחה במה המדובר.²¹ דווקא בתחום זה מופיעות בדיחות הרווחות במרחב-י-תרבות שונים, והן מועברות ומסופרות על ג'וחה. כך למשל בסיפור על ג'וחה שקיבל מכנסיים רחבים (שרוול) כמתנה מאמו, הלך לבית-השימוש ושכח ללובשם בצאתו. יצא ג'וחה עירום אל הרחוב, והנערות ציחקו למראהו, אולם הוא פירש את צחוקן כהתפעלות ממכנסיו והגיב בגאווה: 'יש לי מזה עוד הרבה בבית'. כיצא בכך הבדיחות על התנהגותו של ג'וחה כליל-כלולותיו: הוא אוכל ריבה במקום לבוא אל כלתו, ידו נפצעת כאשר הוא תוחב אותה לצנצנת הריבה, וכל קריאותיו לגבי הצנצנת, בנוסח 'זה לא יוצא וכדומה, מתפרשות על-ידי המחכים בחוץ כנוגעות לכלה.

בחירת השימוש בפן אחד של ג'וחה או בפן אחר נובעת מאישיות המספר ומנסיבות ההיגוד. בנסיבות-היגוד אינטימיות או בחברה חד-מינית גוברת הנטייה לסיפורים על ג'וחה בעלי גוון פורנוגרפי. המספרים ששמעתי שמרו ברפרטואר הסיפורי שלהם על עקביות בתיאור דמותו של ג'וחה. אחת²² שכל סיפוריה על ג'וחה הם על דמות של תם, על הנער הקשור לאמו ורוצה בטובתה; ושנייה²³ שברוב סיפוריה על ג'וחה מתחבל הגיבור תחבולות ר'מסדר' את הזולת.

בקרב היהודים הספרדים אין ג'וחה דמות ספרותית בלבד אלא גם סמל להתנהגויות אישיות וחברתיות מסוימות. ג'וחה הוא מושג שיש לו שימוש בחיי היום-יום. אדם רש'ן ושלומיאל, שמעשיו אינם צולחים בידיו, מכונה ברוח טובה 'ג'וחה'; מעשים חסרי-היגיון ומגוחכים מכונים 'איג'אס די ג'וחה' והעושה מעשים אלו נתקל בתגובה: 'ע'מה ג'וחה'. עדות נוספת לקיומו של ג'וחה גם מחוץ לסיפור היא בסיטואציות מחיי

19 ראה לעיל הערה 10.

20 'פני ג'וחה', נרשם בעברית בידי תמר אלכסנדר מפי רבקה כהן-אריאל הנ"ל (ראה נספח ה למאמר).

21 'מכנסיו של ג'וחה' ר'ג'וחה נעשה בן-אדם', נרשמו בספרדית-יהודית בידי תמר אלכסנדר מפי קמליה שחר-רוסו (הנ"ל).

22 רבקה פרץ (הנ"ל).

23 רבקה כהן-אריאל (הנ"ל).

היום-יום ובאמרות הלוקחות מסיפוריו אך יש להן קיום גם במנותק מן הסיפור. כך, למשל, כאשר רוצה אדם לבטא את הסתייגותו מאירוע המתרחש לידו ואת אי-מעורבותו בו, הוא אומר: 'א מי קי מי אימפורטה, קי מיטייו ג'וחה אין מי סוכה?' (מה איכפת לי, וכי מה שם ג'וחה בסוכתי?). ההקשר הסיפורי: ג'וחה חילק סוכות חינם לשכניו, אך תבען בחזרה באמצע החג. היחיד שהיה אדיש לכך היה אדם שבנה בעצמו את סוכתו ולא נצרך לזולת.²⁴ גם סיפור זה מעוגן ברקע יהודי ומובן בהקשר של חג-הסוכות וחשיבותה של הסוכה. בסיטואציה הפוכה, כאשר אדם מתערב בריב לא-לו וכתוצאה מכך מפסיד גם את מה שהיה לו, האימרה המתאימה לכך היא: 'פליאר סוברי לה קולגה די ג'וחה' (הם מתקוטטים על שמיכתו של ג'וחה). ההקשר הסיפורי: ג'וחה בא להשכיך שלום בין שכניו המתקוטטים על שמיכה, והתוצאה היא שחוטפים מעליו את שמיכתו שלו.

דוגמה נוספת היא הסיפור על ג'וחה שאשתו מתה עליו, וכאשר מנחמים אותו כי ברבות הימים ימצא אחרת, הוא עונה: 'אסטה נוג'י קי אגו ייר' (כן, אבל מה אעשה כלילה הזה?). ד' בנבנשתי מעיד כי יהודי סלוניקאי שמבטיחים לו דבר שקיומו מוטל בספק, נוהג להשתמש באימרה הזאת.²⁵

הפונקציה של השוטה הנלעג מתממשת בסיפורת הספרדית-יהודית לא רק בדמותו של ג'וחה, אלא יש לה גם ביטוי נוסף בגילום עיר שלמה של טיפשים. עיר ושמה מקידה.

ב. מקידה

מקידה ואנשיה, המכונים 'לוס מאקדוניס', הם המקבילה הספרדית-יהודית לחלם ואנשי-חלם האשכנזיים. זוהי עיר שאנשיה טיפשים ומעשיהם מעוררים גיחוך.²⁶ מקידה היא עיר בספרד, צפונית-מערבית לטולדו, ומאקדוניה הוא אזור ביוגוסלאביה, שבו היה ריכוז גדול של יהודים יוצאי-ספרד — אולם אין שום רמז לכך שאנשי העיר או האזור האמורים נחשבו לחסרי-דעת. סבירה יותר ההשערה, שהעלה גם מ' אטיאש,²⁷ כי מדובר במקידה המוזכרת במקרא כאחת הערים הכנעניות שנכבשו בידי יהושע, ואנשיה הוכו לפי חרב (יהושע י: כח). הקישור בין תכונת הטיפשות ובין אנשי העיר מקידה מצוי ב'מעם לוועז' בפירוש לפסוק הנ"ל במקרא, לאמור: לו היו בני-העיר

24 'ג'וחה והסוכה', נרשם בספרדית-יהודית בידי תמר אלכסנדר מפי קמליה שחר-רוסו (הנ"ל) (ראה נספח ה למאמר).

25 ד' בנבנשתי, יהודי שאלוניקי בדורות האחרונים, ירושלים תשל"ג, עמ' 214-216.
26 רשמתי סיפורים על מקידה מפי רבקה כהן-אריאל הנ"ל, אולם לא מצאתי סיפורים רבים על מקידה, והיו מספרים שלא ידעו כלל למה הכוונה. על ערים של אנשים כסילים ראה מאמרה של: H. Jason, 'Numskull Tales: an Attempt at Interpretation', *Studies in Jewish Ethnopoetry—Asian Folklore and Social Life Monographs*, 72, The Chinese Association for Folklore, 1975, pp. 197-234

27 ראה מ' אטיאש, נוצת הזהב של צפור הפלא, חיפה, אסע"י, 1976, עמ' 23-24.

נשאים במקומם במקום לברוח כאשר הגיע יהושע, אולי היו ניצולים ממות. כלומר בני העיר נהגו בחוסר היגיון ובטיפשות. מאז שגור בפינו הכנוי 'אנשי מקידה' לאנשים חסרי־דעת.²⁸ איננו יודעים אם מחבר 'מעם לועז' הוא אבי הקישור המקראי לשימוש שהיה קיים בביטוי זה עוד לפניו או שמקור הביטוי הוא בספרו. מספרת שראיינתי²⁹ הסבירה, כי 'מקידה היא מקידה של יהושע מן התנ"ך, ואנשיה כולם טיפשים'. עד היום שגור בפיה הביטוי 'בני מקידה' ככינוי לאנשים שהתנהגותם מטופשת. את העיר החכמה מייצגת ירושלים. כך בסיפור על מקידה, שבו מתיישב חתול על ארגז־נדנדיה ואי־אפשר להמשיך את טקס החתונה, משום שאיש אינו יודע כיצד לשכנע את החתול לרדת מעל הארגז, עד שבא בן־ירושלים ותמורת סכום הגון אומר 'פססט' לחתול. בסיפור שני אין הכלה במקידה יכולה לצאת מפתח הבית, מפני שהיא גבוהה. הדחיפות והמכות אינן עוזרות, בחוץ ממתינים החתן ומשפחתו, הרב והקרואים, והכלה אינה יכולה לצאת. עד שבא אותו בן־ירושלים חכם ומציע לכלה לכופף את ברכיה. בסיפור שלישי חיים אנשי מקידה במצוקה רבה כי העכברים שולטים בעירם, חוטפים את מזונם מעל לשולחנות והם נאלצים לאכול כשהם מזויינים במקלות להנסת העכברים. עד שנקלע למקום בן־ירושלים, מביא עמו חתולים, מרוויח ממון רב ממכירתם ופותר את בעייתם של בני מקידה.³⁰ בשני הסיפורים הראשונים בנוי ההומור על פתרון נאיבי ופשטני. השומע מצפה לפתרון מסובך, ואלו האפקט הקומי נוצר דווקא מן הפתרון הפשוט כל־כך, כאשר כל מה שצריך לעשות הוא לבקש את הכלה לכופף את ברכיה או לומר 'פססט' לחתול. אנשי־מקידה חסרים ידע בסיסי על הטבע ועל המציאות, ותפישתם את העולם והמציאות היא מעוותת ומוזרה. בסיפור על הכלה מתגלה חוסר־ידע מוחלט במיבנה גוף־האדם ודרך תפקודו, או חוסר־יכולת ליישם ידע בסיסי על גוף האדם. בני־מקידה אינם מסוגלים להגיע בעצמם למסקנה שאדם גבוה הרוצה לעבור בפתח נמוך צריך רק להתכופף, איש זר שמגיע אליהם מן העולם הנורמאלי, רק הוא מסוגל לפתור את הבעיה.³¹ פתרון טריביאלי ביותר בעולם הנורמאלי שאינו דורש יותר מחוכמת־חיים בסיסית נחשב לפתרון חכם במיוחד במקידה, ואנשיה גם מוכנים לשלם ממיטב כספם לזר שעזר להם בכעיות קשות כמו הנסת חתול מעל ארגזו.

עולמם של בני־מקידה מקביל לעולם החיצוני מבחינת מבנהו החברתי וצרכיו

28 'אי איסטו איס לו קי דיזין איל עולם פור אונה ג'נטי קי נו סי סאביין דיזיר סוס איגוס קון שכל אי דעת קי אוואן איל מונדו פור דיזיר סוב'רי איסטוס פור דיזאונראלוס דיזיננדו ג'נטי מאקידאנוס סון קי איזירון אנסי. קי קידו אאוואדו אין מואיסטראס בוקאס דיל טיימפו די יהושע פור דיזיר דיזאונרה מאקידאנוס'. מעם לועז, פרק י, עמ' כח.

29 רבקה כהן־אריאל (הנ"ל).

30 שלושת סיפורי מקידה אלה: א) החתול שהתיישב על ארגז הנדנדיה (ראה נספח ו למאמר); ב) הכלה גבוהה מדי; ג) עכברי מקידה — נרשמו בעברית ובספרדית־יהודית בידי תמר אלכסנדר מפי רבקה כהן־אסע"י 12,557, 12558.

31 ראה בעניין זה מאמרה הנ"ל של הדא יזון, עמ' 205.

היום-יומיים, אלא שחסרים בו אובייקטים בסיסיים או חיות הנפוצות בעולם הנורמאלי. וכך, כיוון שאין להם חתולים,³² נאלצים הם לאכול בצוואת עם עכברים; אולם גם הפתרון שלהם הוא אבסורדי, הנסת העכברים במקלות, ומונע קיום סעודה כהלכתה. שהרי גם בלא חתולים היה אפשר, למשל, להציב מלכודות לעכברים או לפזר רעל.

לסיפורים מסוג זה, כפי שמציינת הדה יזון, יש תבנית קבועה בעלת שני מהלכים: מהלך א: (1) כְּעִיָּה; (2) ניסיון בלתי-מוצלח לפתור את הבעיה; (3) הבעיה אינה נפתרת וגורמת לפגיעה.

מהלך ב: (1) זר מופיע ומציע לפתור את הבעיה; (2) בני העיר מקבלים את עצתו; (3) הזר פותר את הבעיה.³³

בעיות הכלה, הנדוניה או העכברים בסיפורים שהזכרנו הן בעיות ממשיות: אי אפשר לקיים את החתונה בלי הכלה או בלי הנדוניה כשם שאי אפשר לאכול בגלל העכברים. אולם לאנשי מקידה יש גם בעיות מדומות שלא היו קיימות לולא תפישתם המוזרה את המציאות. והבעיה המדומה מובילה לפתרון אבסורדי. במקרים כאלו אין מופיע זר הפותר את הבעיה, והסיום איננו סיום טוב, אלא הגיבור המקידי נשאר פגוע מבלי להבין מדוע.

תבנית מעין זו מופיעה בסיפורים על נשות-מקידה שהן טיפשות אפילו יותר מבעליהן, ואילו הבעל ממלא את תפקיד 'הזר', היינו המייצג את העולם הנורמאלי. וכך בסיפור 'גשם של אפונים'³⁴ זוכה הבעל באוצר המלך בנצלו את טיפשותה של אשתו. האשה שעזבה את הבית משוכנעת כי החיות שהיא רואה — כלב, חתול וגמל — נשלחו על-ידי בעלה כדי להחזירה הביתה. וכאשר מגיע גמל טעון זהב, מסקנתה הלוגית-אבסורדית היא שבעלה שלח כסף לחלות את פניה. הבעל, המבין מיד כמה המדובר, מקבל את אשתו הביתה וטומן את הכסף. הבעל הפיקח מחשב את כל המהלכים מראש: הוא יודע שזהו אוצר המלך, שודאי יחפשו אחריו, וכי אשתו תסגיר את הכסף, ולכן הוא מביים ירידת גשם של אפונים כדי שבכבוא העת ישמש לו ציון זמן אבסורדי לגבי האשה. כל חישובי הבעל עולים יפה. דווקא הבעל הרמאי זוכה, והאשה נשלחת לביתה בגלל תמימותה. החיילים והשופטים שותפים גם הם לתפישה האבסורדית, כי אם ציון הזמן של האשה אבסורדי, אין צורך להוסיף ולחקור אותה או את בעלה. במקרה זה הבעל זוכה והאשה אינה נפגעת. לעומת זאת שבעת הבעלים בסיפור 'שבע הגרושות ממקידה'³⁵ מגרשים את

32 הדה יזון, שם, עמ' 214, 223. סיפור מקביל: אסע"י 17.

33 הדה יזון, שם, עמ' 200.

34 'גשם של אפונים', נרשם בעברית ובספרדית-יהודית בידי תמר אלכסנדר מפי רבקה כהן-אריאל הנ"ל (ראה נספח ח למאמר).

35 'שבע הנשים הגרושות ממקידה', נרשם בספרדית-יהודית ובעברית בידי תמר אלכסנדר מפי רבקה כהן-אריאל הנ"ל. אסע"י 12560.

נשותיהם בגלל טיפשותן הרבה. זו טיפשות הנובעת דווקא מרצון הנשים למצוא־חן בעיני בעליהן ולקיים את כל משאלותיהם.

האשה הראשונה מבחינה כי התרנגולות מלוכלכות (הבחנה נכונה); לכן היא שולחת אותן להתרחץ בבית־המרחץ — מסקנה אבסורדית, הנובעת מחוסר הפרדה בין בני־אדם לחיות, ומתבססת על הנחה כי התרנגולת תלך לבית־מרחץ ותחזור נקייה. נוסף לכך קושרת האשה מטבע־כסף בסרט אדום על צווארה של כל תרנגולת, כדי שיהיה לה במה לשלם בבית־המרחץ. איש לא בא לפתור את הבעיה של האשה, פתרונה גורם נזק — התרנגולות והכסף נעלמים, וכתוצאה מכך מכה הבעל את אשתו ומגרשה בכעס לבית אמה.

האשה השנייה רואה בדים צבעוניים בחנות בעלה וסבורה כי הצבעים הם לכלוך. כאן מאבחנת האשה בעיה במקום שכלל אין היא קיימת. הבעיה המדומה גוררת ניסיון לפתרון אבסורדי. האשה מכבסת את כל הבדים במאמצים רבים ומלבינה אותם. לאחר שעבדה וכיבסה במשך כל הלילה, היא זוכה למחרת כ'גמול' על מאמציה לגירוש מן הבית. האשה אינה מסוגלת לגשר על ההבדל בין תפישתה לתפישה הנורמאלית של בעלה ואינה מבינה מדוע פגעו בה.

בעלה של האשה השלישית מבקש ממנה למרוח קצת 'חינה' על ציפורניה כדי שתהא יפה ומושכת יותר. האשה, הרוצה מאוד למצוא־חן בעיני בעלה ולהפיק את רצונו, שופכת חינה על כל גופה ועומדת עירומה בחלון ומצפה לו. בהגיע הבעל ובראותו את התקהלות הגברים ברחוב נוכח חלון־ביתו, הוא מכה את אשתו ומגרשה. אי־ההבנה של האשה נובעת מאי־דיעה מהי מידה נכונה. היא אינה מבינה ש'הרבה יותר' לא תמיד הוא טוב יותר.

גם האשה הרביעית מגיבה בדומה לכך. בעלה מבקש ממנה מרק קמח, והיא מבשלת מרק משקים שלמים של קמח שהיא מערבלת בתוך בור, בהנחה כי הרכה (כל שקי הקמח) וגדול (בור במקום סיר) טוב יותר ומעיד על אהבה גדולה יותר.

האשה החמישית והאשה השישית טועות בהבנה מילולית של משאלות בעליהן ומנסות לממשן כלשונן. גם כאן נובעת הטעות מתפישה שונה המביאה לשיפוט שונה ולמסקנות ומימוש הפוכים מציפיותיו של אדם רגיל. וכך כאשר הבעל עורג ל'יצור קטן, ללא שיניים, שיזחל עירום על הרצפה בכואו הכיתה', הוא מוצא כר־ערב את אשתו וזוחלת עירומה על הרצפה, לאחר שעקרה את כל שיניה והיא ממלמלת מילים לא ברורות. כך היא מימשה מילולית את משאלת־בעלה על־פי מיטב הבנתה ולא חסכה סבל וכאב, בעוד שהבעל שאל ממנה דבר שונה לחלוטין — תינוק.

האשה השביעית והאחרונה אינה מסוגלת לבשל מרק. בכך היא מגלמת קו אופייני לאנשי־מקידה: חוסר ידע בסיסי במיומנויות היום־יומיות. בעלה מסביר לה פעמים רבות כיצד להתקין את רגלי־הכבש למרק. האשה אינה מסוגלת אפילו לזכור ולהבין את ההוראות. לכסוף הוא קורא בזעם: 'תחבי אותן לישבנך'. האשה מבינה את קריאת־הזעם כצו מילולי והיא ואמה מנסות לתחוב את רגלי־הכבש לישבניהן.

סיפור שבע הנשים הגרושות בנוי כשרשרת של סיפורים קטנים, אפיזודיים, בתוך סיפור-מסגרת. המסגרת הסיטואציונית היא פגישת שבע נשים בבית-מרחץ, שהוא מקום אינטימי מורכב מחברה נשית. כל אשה מספרת מדוע גירשה בעלה ומסיימת בשאלה רטורית: 'וכי מה רע עשיתי לבעלי'? המספרת הפנים-סיפורית ככל אפיזודה מספרת בתמימות ואינה מכירה באבסורדיות שבמעשיה. היא איננה מבינה מדוע נפגעה ונענשה, בשעה שעל-פי תפישתה היא ראויה לפרס. אולם המספרת החוץ-סיפורית מתערבת מדי פעם במהלך הסיפור ומסבירה כמה טעתה גיבורת הסיפור. מן הפער בין המספרות למהות הסיפורים הפנימיים נוצר האפקט הקומי.

הגיבור המקידי יש לו תפישת-עולם משלו, השונה לחלוטין מזו המקובלת בעולמנו הרגיל, ועל-פיה הוא מבחין בעיות, שבעיני אדם רגיל אין הן קיימות כלל, ובהתאם להבחנותיו הוא מגיע למסקנות, הנראות הגיוניות בעיניו והן אבסורדיות בעיני אדם רגיל. הגיבור המקידי אינו מבחין כלל, כי קיים פער בין תפישתו ובין תפישות אחרות, ועל-כן אין הוא יכול להתקיים בעולם הרגיל והוא ממוקם בסביבה סגורה משלו. כל מגע שלו עם התפישות האחרות גורר פגיעה. בניגוד לאנשי-מקידה ג'וחה המתחבל הוא גיבור קומי המתפקד היטב בעולם הרגיל; יתר-על-כן, הוא מנצל עולם זה לטובתו. אולם ג'וחה בעל הפנים האחרים, ג'וחה התמים, הנאיבי, זה שמסוגל לזרוע גמלים, שחושב כי הכלב והרוח ישמשו שליחים ויביאו לאמו קמח ובשר, קרוב יותר לבני-מקידה.

ג. סיכום

הגורמים לצחוק הם בין-לאומיים וכלל-אנושיים. אנרי ברגסון טוען, כי ישנם כמה תנאי-יסוד להתהוות צחוק: אנושיות, אדישות (ניתוק מן האמוצינאל), קיפאון, אי-גמישות, ופעילות מכאנית נוקשה. הקומי נובע משבירת מוסכמות, הוא מחייב ריחוק מן הדמות, אי-הזדהות; והוא מחייב קהל, אין צוחקים לבד.³⁶

כדי שסיפור יעורר אפקט קומי צריך שיהיה בו אלמנט עמים, דו-משמעי המאפשר פירושים שונים. יאה זה משפט, מלה, סביבה פיסית או סיטואציה חברתית. הפער בין הפירוש של הדמות ובין הפירוש של הצופה יוצר את הקומי. השומע צריך לאתר את מקור אי-ההבנה של הדמות, את המצב ואת הפתרון החזוי, תוך כדי ראייה כוללת של כל הידע הדרוש לדעתו לשם הבנה נכונה.

כדי לבנות את האפקט ההומוריסטי קיימת בדרך-כלל התעלמות מידע מסויים, שהוא הכרחי להבנת הסיטואציה. ישנן כמה אפשרויות להתעלמות כאלה: התעלמות מהקשר סמאנטי, פירוש לא-נכון של ביטוי דו-משמעי, הבנה מילולית של מטאפורות וביטויים, התעלמות מהנחות מוסכמות בשיחה, התעלמות מידע על העולם, אי-

התחשבות בחוקים היסודיים של הטבע, שיפוט מוטעה של כוונות, התנהגות שאינה הולמת נסיבות מסוימות אך עשויה להלום נסיבות אחרות.

הפתרון של הגיבור הקומי עשוי להיות מספק באופן חלקי-לוקאלי ולא באופן גלובאלי. זהו היגיון המביא בחשבון גורם אחד של התופעה אך מתעלם מכללותה או מגורמים אחרים הקיימים בה. זהו היגיון שיכול להיחשב לגטימי מבחינה טכנית אך מוטעה לחלוטין וסותר חוקי-יסוד של המציאות, כגון: הבנת ההקשר, עיתוי, פרופורציות נכונות ושיפוט נכון של כוונות.³⁷

כל הגורמים הללו הם שבונים את האפקט הקומי גם בסיפורי ג'וחה ובסיפורי מקידה, כפי שהראינו לעיל, אך הם בוודאי אופייניים לא רק לסיפורים אלו.

דמותו של ג'וחה איננה דמות יהודית או יהודית-ספרדית בלבדית, וכאמור יש לה מקבילות בין-לאומיות מרובות. על כן, נראה לי, כי אי-אפשר להסיק מסיפורים אלו מה מאפיין את ההומור היהודי-ספרדי. ב' עוזיאל סבור, כי הפולקלור של היהודים הספרדיים אינו עשיר בבדיחות, ולרוב אין הלצותיהם מצטיינות בעוקצן כהלצות של היהודים האשכנזים. הבדיחה היהודית-ספרדית היא תמימה ופשוטה יותר, אין בה הביקורת-העצמית של התכונות היהודיות, שכה מאפיינת את הלצות האשכנזים, מפני שהספרדי אינו לועג לעצמו, ומפני שתכונות אלו אינן מצויות בו.³⁸

נראה לי, שהבחנה מכילילה זו בין הומור יהודי-ספרדי להומור אשכנזי אינה מבוססת. הדעה כי ההומור היהודי (ובהסתייגות של עוזיאל, רק ההומור האשכנזי) מבוסס על ביקורת עצמית, או שינאה עצמית, וכי היהודי מרגיש צורך ללעוג לעצמו — הופרכה כבר בכתבי חוקרים רבים.³⁹ על כן נגדיר בדיחה יהודית, בעקבות ד' נוי,⁴⁰ לא על-פי תוכנה אלא בהתאם לנסיבות היגודה: בדיחה יהודית היא בדיחה עממית המסופרת ליהודים על-ידי יהודים.

סיפורי ג'וחה וסיפורי מקידה נחשבים לסיפורים יהודיים בהיותם מסופרים על-ידי יהודים ליהודים, ובהתאם לכך עוברים הם תהליך של אויקוטיפיקאציה,⁴¹ ובמקרה זה, ייהוד, היינו התאמה להקשר שבו הם נתונים.

D. Navon, 'The Seemingly Appropriate but Virtually Inappropriate — Notes about Diagnostic Characteristics of Jokes', unpublished manuscript 37
 ב' עוזיאל, 'הפולקלור של היהודים הספרדים', רשומות ה (תרפ"ז), עמ' 324-337; ו (תר"ץ), עמ' 359-397.

ד' בן-עמוס, 'עיון מחודש במושג הומור יהודי', מחקרי המרכז לחקר הפולקלור, ירושלים תשל"ו, עמ' כה-לג; וכן ראה: H. Jason, 'The Jewish Joke: The Problem of Definition', *Studies in Jewish Ethnopoetry* in לעיל הערה 26.

ראה למשל: ד' נוי, 'הקיימת בדיחת-עם יהודית', מחניים סז (תשכ"ב), עמ' 48-56. וכן: 'בן-עמי, 'ההומור היהודי המרוקני', יהדות מרוקו, פרקים בחקר תרבותם. ירושלים תשל"ו, עמ' קכו-קלה.

אויקוטיפ הוא צורה לוקאלית-מקומית של טיפוס סיפורי. לוקאלי עשוי להיות מונח תרבותי או גיאוגרפי. תהליך של אויקוטיפיקאציה פירושו שינוי עלילתי קבוע, כמעט חזוי מראש, בטיפוס הסיפורי בהתייחס לחברה מספרת מסוימת. ראה C.W. Von-Sydow, 'Folktales Studies and Philology: Some Points of View', *The Study of Folklore* (ed.) A. Dundes, Englewood, N.J., 1965; על תהליך האויקוטיפיקאציה בסיפור העממי היהודי ראה: D. Noy, 'The

בשני סיפורים ערביים-קביליים מתואר ג'וחה כמי שמצליח לסדר יהודי. היהודי מוצג כטיפש, נלעג ורודף-בצע. ג'וחה מצליח לשדוד הן את כספו של היהודי והן את חמורו ומעילו.⁴² בסיפור אחר⁴³ סבור היהודי, כי ג'וחה המדבר אליו מן העץ הוא אלוהים, ועל-פי פקודת 'אל' זה נותן היהודי לאשת-ג'וחה כסף. לבסוף מטפס היהודי בחבל על העץ, ג'וחה מרפה מן החבל והיהודי שובר את ראשו. קשה להניח, כמובן, כי סיפורים שבהם חלוקת התפקידים היא ג'וחה-הפיקח כנגד היהודי-הטיפש יופיעו במרחב התרבות היהודית.

ואף זו, בסיפורים יהודיים מצויים לפעמים סממנים המובנים רק על-ידי בני חברה זו או הקשורים ישירות לרקע התרבותי-דתי של החברה שבה מסופרים הסיפורים. כך, למשל, בסיפור יהודי עשוי הרקע לעלילות ג'וחה להיות חג-הסוכות.⁴⁴ כל הסיפור סובב סביב החג: הטירחת בבניית סוכה, התחבולה של ג'וחה בהצעת סוכה חינם, הקידוש בליל-החג ואימת האנשים להיותה ללא סוכה באמצע החג. דוגמה נוספת היא הסיפור על חמורו של ג'וחה שעוקצו מבוסס על מישחק מלים בין 'חָה' ו'מנְהָה', והוא מובן רק לבעלי ידע ברקע יהודי.

במקביל לכך קיימים סממני-הווי האופיינים לבני עדה מסוימת. סיפור יהודי-ספרדי הוא סיפור המסופר על-ידי מספר המגדיר את עצמו כבן העדה הספרדית, קרי, דובר ספרדית-יהודית או מבית שבו דיברו בשפה זו. כך הסיפור ההומוריסטי בקרב בני העדה היהודית-ספרדית מתקדם סביב ג'וחה ולא סביב הרשלי מאוסטרופולי,⁴⁵ סביב מקידה ולא סביב חלם.⁴⁶

לסיפורים ההומוריסטיים בעדות-ישראל השונות, ובחברות כלליות שונות, תבניות דומות. הגורמים לצחוק הם, כאמור, כלל-אנושיים, ועל-כן אמצעים ספרותיים דומים במקומות שונים עשויים לעורר אפקט קומי ולעורר צחוק.

אולם הומור הוא תלוי-הקשר. הוא תלוי-הקשר תרבותי חברתי ותלוי-הקשר סיטואציוני – דברים המצחיקים בחברה אחת עשויים להיות פוגעים מאוד בחברה אחרת; לא כל שומע רגיש לאותם דברים; שומע החסר מידע שעושה את הסיפור למצחיק, כלל לא יצחק; הומור הוא סובייקטיבי; כדי שסיפור יעורר צחוק הוא חייב להיות מכוון לרמת התייחסות של השומע, להנחות התרבותיות שלו ולמערכת ההבנה שלו.

הומור הוא תלוי-הקשר סיטואציוני, כי הוא תלוי באינטראקציה שבין המספר

Jewish Versions of the "Animal Languages" Folktale (AT 670) a Typological Structural Study". *Scripta Hierosolymitana* 22 (1971), pp. 171-208

42 מולירא, שם, הערה 3 לעיל, סיפור מס' 20.

43 שם, סיפור מס' 24.

44 ראה: נספח ה למאמר (הערה 24 לעיל).

45 ח' שוורצבאום, 'ליצנים עממיים מפורסמים בישראל', מחניים סז (תשכ"ב), עמ' 57-63.

46 על סיפורי חלם ראה, למשל: א' דרויאנוב, ספר הבדיחה והחידוד, פראנקפורט ע"נ מיין 1922.

לשומע, ברמת המוכנות והנכונות של המאזין, בנוכחים ובאווירה השונה הנוצרת כל פעם מחדש בעת האירוע ההיגודי.

כל יחידת היגוד (סיפורו של סיפור) היא אירוע חד-פעמי שאי-אפשר לחזור עליו במדוייק משום שהוא תלוי בזמן, במקום, במספר, בנוכחים וביחסים בין כל הגורמים הללו. אך דומה שהנחה זו תופשת יותר מכל לגבי סיפורים הומוריסטיים; אותם סיפורים שהצחקיקו עד דמעות בהקשר אחד, עשויים בסיטואציות-היגוד אחרת לעבור בחיך של נימוס קל, אף-על-פי שזה אותו המספר ואותו הקהל, בכל זאת בפעם הזאת הסיפור לא כל-כך הצחיק.

א. זרעים של גמלים⁴⁷

סיפרה: רבקה פרץ (יוון)
 רשם: יואל פרץ
 שפת הרישום: עברית
 אסעי"מס' 12,724

ערב אחד טייל לו ג'וחה, הלך לסוק-אל-עטארין (שוק הבשמים) בעיר העתיקה וראה מוכר-כעכים עם מגש גדול, אבל בלי כעכים, נשאר רק 'הסומסום' שנשר מעל הכעכים.

שאל אותו ג'וחה: תגיד לי, מה אתה מוכר?

— אינני מוכר שום דבר.

— אבל יש לך פה משהו. מה אתה מוכר?

התרגז המוכר וענה: מה, זה? אלה זרעים של גמלים.

— כן? אתה מתכוון לומר שאני יכול לקחת את הזרעים האלה ולזרוע אותם ויצמחו גמלים?

— הו הו, ועוד איזה גמלים יצמחו לך.

— בחיך, תמכור לי קצת.

המוכר חשב את ג'וחה למשוגע. לקח שקית-נייר, הכניס לתוכה קצת שומשומין וקיבל תמורתם סכום יפה מאוד.

— ומה אני עושה עם זה? שאל ג'וחה.

— אתה הולך לאיזה שדה שומם, זורע את זה ושוכב לישון. בבוקר יצמח לך שם עדר של גמלים.

— תודה רבה. תודה רבה. — ענה ג'וחה והלך לו.

הערב ירד, החשיך, וג'וחה הלך לחפש לו שדה. הוא יצא מן העיר, ראה איזה שדה שומם, יבש, ואמר לעצמו: זה צריך להיות מקום טוב לצמיחת גמלים. הוא הקים אוהל קטן, זרע את כל הזרעים סביבו ושכב לישון.

47 הסיפורים, פרט ל'מורשת אבות' יופיעו בספר מאה סיפורים וסיפור מפי יהודים יוצאי ספרד בעריכת דב נוי ותמר אלכסנדר. כל הסיפורים הנדפסים עברו עריכה סגנונית קלה.

כחצות הלילה עברה שם שיירה של בדואים עם גמלים. הבדואים, שכל הלילה הלכו במדבר, היו, כנראה, עייפים מאוד. הם ירדו מעל הגמלים, הבריכו אותם ושכבו לישון בשדה. כשהאיר היום התעורר ג'וחה ושיפשף את עיניו, מה הוא רואה? שדה מלא גמלים. שומו שמיים! ממש גמלים חיים מסתובבים בשטח! ג'וחה קם, כולו מאושר, לקח חבל, קשר גמל לגמל, ויאללה. משך את כולם אחריו. והבדואים עודם ישנים. פתאום התעורר אחד מהם מן הרעש וראה את ג'וחה מושך אחריו את כל הגמלים שלהם.

— הי! ארון! — קרא לו הבדואי — מה אתה עושה?

ענה לו ג'וחה: מה אתה רוצה?

— הגמלים! אמר הבדואי.

— כן, הם צמחו בלילה, אתה רואה.

— מה צמחו בלילה? אלה גמלים שלנו!

— לא יתכן, איך זה יכול להיות? קניתי זרעים בסוק-אל-עטארין, בעשרים וחמש אגורות.

אמרו לי שאזרע אותם והם יצמחו, ובאמת במשך הלילה הם צמחו.

— הוא משוגע, האדם הזה? אמרו הבדואים והתחילו לרוץ אחריו ולצעוק ולמשוך את הגמלים לצידם. בסוף ראו שיש להם עסק עם משוגע, אמרו לו: טוב, נלך אל הקאדי, והוא יחליט אם הגמלים הם שלך וצמחו בשדה, או שלנו.

— בסדר גמור, אמר ג'וחה.

הלכו לקאדי. והקאדי ישב בחוץ עם נארגילה, ורגליו פשוקות, לבוש שרוול. מכנסיים רחבים, ותסלחו לי, רואים לו את הכל. הסתכל ג'וחה וכולו בוש ונכלם. הוא נתן סימן לקאדי בשתי ידיים: ככה. הוא רצה להסביר לו שצורת ישיבתו אינה מכובדת. אבל הקאדי הבין שג'וחה מתכוון לתת לו איזה שוחד גדול, עם שתי ידיים הראה לו, על כן חייך אל ג'וחה.

— כן, אמר השופט, מה העניין?

סיפרו הבדואים: אנחנו באנו בלילה. היינו במדבר. הגמלים היו עייפים, לכן שכבנו לנוח. כבוקר בא האדם הזה, לוקח לנו את הגמלים ואומר שהגמלים צמחו לו בשדה. האם גמלים צומחים בשדה? שאלו את הקאדי.

הסתכל הקאדי בג'וחה: מה יש לך לומר?

אמר ג'וחה: מה אגיד לך, אדוני הקאדי, הייתי בסוק-אל-עטארין, קניתי זרעים. אמרו לי שאלה זרעים של גמלים. זרעתי אותם בלילה וכבוקר הם צמחו.

— צודק בהחלט. פסק הקאדי. והבדואים הסתכלו אחד בחברו: מה זה, גם הקאדי מטורף?

— אדוני הקאדי, האם גמלים צומחים? שאלו.

— כן. במקרה הזה הם צמחו.

מסכנים הבדואים. הקאדי גער בהם ואמר: תלכו מפה ואל תבלבלו לי עוד את המות. האדם הזה זרע את הגמלים והגמלים צמחו.

הבדואים המסכנים לא ידעו מה קרה פה. התחילו לליילל ולבכות, אבל עזבו את המקום. הרי הקאדי גירש אותם.

אחרי שהלכו הבדואים, בא הקאדי לג'וחה ואמר: נו, איפה מה שהבטחת לי?

שאל ג'וחה: אדוני הקאדי, מה הבטחתי לך?

— כשננסת הבטחת לי בשתי ידיים ממוך גדול שתיתן לי אם אהיה לצידך.

— אוי, אני נורא מצטער, אמר ג'וחה, אני לא התכוונתי לזה. אני פשוט רציתי למנוע בושות.

— בושות? שאל הקאדי.

— כן. אדוני הקאדי ישב בצורה כזו שזה היה ממש בושות.

התרגז הקאדי, נתן לו בעיטה, זרק אותו החוצה ואמר לו: ככה, רמאי. ככה רימית אותי. אני לא הייתי לצידך לו ידעתי שאתה אינך נותן לי שוחד.

ג'וחה נורק החוצה, אבל היה שמח, כי לא היה לו כסף לשלם לקאדי. לקח את הגמלים והלך.

בא ג'וחה הביתה וצעק: אמא, אמר, צאי החוצה. תראי מה הבאתי לך.

— אוי, הנה ג'וחה, שוב פעם מבלבל לי את המוח, אומרת אמו, מה יש, ג'וחה?

— תסתכלי, תסתכלי כמה גמלים הבאתי לך.

— ג'וחה, אתה גנבת גמלים.

— לא, בהן צדק שלא. אמא, את אינך יודעת, זרעתי אותם והם צמחו.

— אוי ואבוי, אמרה אמו, המטורף שלי, מי יודע מה עשה הפעם.

ב. עיוור יותר מן העיוור

סיפרה: רבקה פרץ (יוון)

רשם: יואל פרץ

שפת הרישום: עברית

אסעי" מס' 12,727

פעם אחת רצו חבריו של ג'וחה להוכיח שהוא באמת ביש-מזל, והחליטו להעמיד אותו במיבחן. מה עשו? לקחו שקית מלאה זהב ושמו אותה על אחת המדרגות, במקום שבו היה ג'וחה עובר כאשר חזר מן התלמוד-תורה, והתחבאו לראות האם הוא יראה את המטמון ויקח אותו. זו היתה שקית מלאה זהב, והם שמו אותה באמצע המדרגה. חשבו: לא יתכן שאדם יירד במדרגות ולא יראה את השקית הזאת.

התחבאו, והנה הגיעה השעה שג'וחה היה יוצא מהחדר, והם עוקבים אחריו ורואים: הנה הוא יורד, יורד, יורד, יופי, הנה, הנה. עוד מעט הוא מגיע למטמון. פתאום הוא נעצר, עצם את עיניו והמשיך יורד במדרגות בעיניים עצומות לגמרי.

אמר אחד לחברו: מה קורה פה? בדיוק ברגע שהוא הגיע למטמון הוא עצם את עיניו וירד את המדרגות בלי להסתכל! בוא נשאל אותו מה קרה.

קראו לו: ג'וחה, ג'וחה, בוא הנה.

— כן?

— אמור לנו, כשהתחלת לרדת במדרגות, ירדת יפה מאוד בעיניים פקוחות; למה עצמת אותן אחר-כך?

— אי, אמר ג'וחה, אל תשאלו. אתמול קראתי סיפור על עיוורים. כמה קשה להם לחיות. כמה קשה להיות עיוור. אינני יודע איך הוא מסתדר, זה... הלא נורא. רציתי לראות איך אפשר להסתדר כשלא רואים. אז באמצע המדרגות, פתאום עלה בדעתי לחוש איך יורדים העיוורים את המדרגות בלי לראות. עצמתי עיניים, ומה אומר לכם, זה היה די קשה. קשה מאוד. ואני משתתף בצערם של העיוורים.

— חמור בן חמור! אמר לו חברו, אתה עיוור, ועוד איך עיוור.

— אני עיוור?

— ועוד איך אתה עיוור. אתה יותר עיוור מן העיוור!

— מדוע? שאל ג'וחה.

— מדוע? בוא תראה. אנחנו שמנו במדרגות מטמון. לו היית יורד בעיניים פקוחות. היית מוצא את המטמון. היית יכול להיות היום הגביר הכי עשיר בעולם. ומה עשית? בדיוק כאותו רגע התחשק לך לעצום עיניים. עכשיו אנחנו מבינים מדוע מספרים עליך שאתה ביש-מזל.

ג. מורשת אבות

סיפר: בנימין כלפון (מארוקו-ישראל)
 רשם: יואל פרץ
 שפת הרישום: עברית
 תאריך הרישום: 19.12.1979

יום אחד הידרדר מצבו של ג'וחה עד כדי כך שהוצרך למכור את בית-מגוריו, שהיה למעשה ירושה מהוריו. צר היה לו מאוד על שנאלץ להגיע למצב כזה. מה יגידו בעיר? הולך ומוכר את מורשת אבותיו... אבל זה הרי כורח המציאות, וההכרח לא יגונה. הלך, מצא קונה והציע לו את הבית במחיר זול. והקונה התפתה.

כשהסכים הקונה למחיר, אמר לו ג'וחה: תראה, הלא ידוע לכל העיר שזו ירושה, ולי יש קשר סנטימנטאלי לבית. בבקשה ממך, כדי שלא ירננו אחריי בעיר ולא יגידו שמכרתי את מורשת אבותי כליל — תשאיר לי זכות על משהו, על מסמר, על מסמר אחד. אז אדע: אני נקי מהוריי, לא מכרתי את כל המורשת שלי.

הסכים הקונה. במחיר כזה, מחיר מציאה, ישאיר לו מסמר. עבר שבוע, עברו שבועיים, והנה יום אחד מופיע ג'וחה עם חבילת בגדים ואמר לקונה: בחייך, אני נוסע לעיר אחרת, תתלה לי את התרמיל הזה על המסמר שלי בביתך. הסכים הקונה. עבר עוד זמן-מה, בא ג'וחה הוריד את התרמיל והלך. אחרי זמן-מה הוא הביא סל של פירות ושוב חזר כל הסיפור. כך נמשך הדבר, ובכל פעם היה ג'וחה מביא חפץ אחר לתלות על המסמר, עד שבאחד הימים בא עם נבלה, ואמר לקונה: קניתי את זה בזול. אני צריך את זה למשהו. תתלה את זה...

הקונה לא התאפק והתחיל לצעוק. אמרו לו השכנים: ג'וחה צודק. זה המסמר שלו. זכותו לתלות שם נבלה. סוחר בנבלות... — מה קרה לך, יא?

אומר ג'וחה: נהייתי סוחר נבלות. המצב התדרדר... נאלץ בעל-הבית להסכים. הוסיף ג'וחה עוד נבלה. קם בעל הבית, עזב את הבית והלך. נשאר ג'וחה בבית עם המסמר והבית חזר להיות שלו.

ד. פניו של ג'וחה

סיפרה: רבקה כהן-אריאלי (יוגוסלאביה-אי)
 רשמה: תמר אלכסנדר
 התאריך: 8.11.1979
 השפה: עברית

פעם אחת בא ג'וחה אל המלך וראה שהוא כועס מאוד.

אמר לו: מה קרה לך אדוני המלך?

— בחייך ג'וחה, לך מכאן, אינני רוצה לראות את הפנים שלך עוד.

אמר ג'וחה: טוב, אינך רוצה לראות את הפנים שלי, שיהיה כך.

יצא ג'וחה מן החדר והלך אל הפרוודור, הוא ידע שהמלך חייב לעבור דרך הפרוודור, ושם הוריד ג'וחה את מכנסיו, פשט את תחתוניו, את הכל, הניח את הידיים על הרצפה, וכך עמד כשהישבן שלו כלפי מעלה באוויר.

עבר שם המלך ופתאום הוא רואה ישבן מול פניו.
 צחק המלך ואמר: מה אתה מראה לי את הישבן שלך? לשם מה עשית את זה?
 ענה לו ג'וחה: אמרת שאינך רוצה לראות את הפנים שלי, אז אני מראה לך את הישבן שלי...

ה. ג'וחה והסוכה

סיפרה: קמליה שחר-רוסו (תורכיה)
 רשמה ותירגמה: תמר אלכסנדר
 שפת הרישום: ספרדית-יהודית
 אסעי' מס' 12,571

כמה ימים לפני חג הסוכות יצא ג'וחה אל הרחוב והכריז:
 — כל מי שרוצה סוכה מוכנה ויפה, אני אתן לו.
 כל מי שלא רצה לעבוד קשה, לקח סוכה מג'וחה והעמיד אותה בחצרו. ואמנם היו הסוכות
 יפות מאוד. כאשר היו הכל עסוקים בהקמת סוכותיהם, ראו שהנה אדם אחד עומד ותוקע
 קורות כדי לבנות סוכה לעצמו.
 אמר לו שכנו: תגיד לי, בן-אדם, האם לא שמעת שג'וחה נותן לכולם סוכות מוכנות?
 ענה אותו האיש: כן, שמעתי, אבל אני אבנה בעצמי את הסוכה שלי.
 — מדוע? שאל השכן, אל תהיה שוטה, קח סוכה מוכנה מג'וחה, בחינם, ובכך תסיים את
 עבודתך.
 — לא, חזר ואמר אותו האיש, אני אבנה את סוכתי בעצמי.
 ואמנם, הוא בנה את סוכתו בעצמו.
 הגיע ליל חג-הסוכות. לכל אחד היתה סוכה יפה וכל אחד היה מברך ומקדש בתוך סוכתו.
 ולמחרת היו הכל שמחים על כי לא טרחו בבניית סוכה.
 עבר היום השני של החג. ופתאום בא ג'וחה וביקש בחזרה את הסוכות שנתן לכולם במתנה.
 האנשים שלקחו ממנו סוכות כמעט יצאו מדעתם מרוב מבוכה, וכי איך יעזבו את הסוכה ויצאו
 ממנה לפני גמר החג?
 הם פנו אל ג'וחה ואמרו לו: אנא, אל תזרוק אותנו החוצה באמצע חג-הסוכות.
 — לא, אמר ג'וחה, לא איכפת לי, הסוכות הן שלי, ואני רוצה בהן.
 — אל אלהים, וכי ככה הם פני הדברים?
 — אני רוצה בסוכות, אמר ג'וחה, הן שלי.
 ובאמת לא היתה להם ברירה. הסוכות היו שייכות לג'וחה. וכל אחד מהם נאלץ לפרק את
 הסוכה ולהחזירה לג'וחה באמצע החג.
 ואז, שכנו של אותו אדם שבנה את סוכתו בעצמו פנה אליו וסיפר לו:
 — אתה יודע, בכור, ג'וחה בא לקחת את הסוכות שלו בחזרה.
 ענה בכור: מה איכפת לי? וכי מה שם ג'וחה בסוכתי?

ו. החתול שהתיישב על ארגז הנדוניה

סיפרה: רבקה כהן־אריאל (יוגוסלאביה־א"י)
 רשמה ותירגמה: תמר אלכסנדר
 שפת הרישום: ספרדית־יהודית
 אסעי' מס' 12,557

פעם אחת היתה חתונה במקידה וחתול התיישב על ארגז הנדוניה. רצו האנשים להוציא את הנדוניה כדי להביאה לחתן. החלו הקרואים לריב זה עם זה ריב גדול: מי יוציא את החתול?
 — תוציא אתה את החתול.
 — אני מפחד, תוציא אותו אתה.
 — גם אני מפחד.
 וכך הוסיפו לריב ולא היה מי שיסלק את החתול מעל לארגז.
 עבר שם עובר־אורח אחד, פליט, ואמר: שמעתי שיש כאן חתונה, וכל האנשים רבים אחד עם חברו. מדוע אתם רבים כל־כך?
 אמרו לו: החתול התיישב על ארגז הנדוניה. מי יוציא אותו משם?
 — תנו לי מאה לירות ואני אוציא אותו, אמר עובר־האורח.
 — אל אלוהים. קח.
 הם נתנו לו את הכסף, כי הם כבר עמדו להרוג זה את זה. משפחת החתן התנפלה על משפחת הכלה, וביקשה לקבל מיד את הנדוניה.
 לקח האיש את מאת הלירות ואמר לחתול: פססט...
 ירד החתול והלך.
 אנשי מקידה כולם הם קלחי־כרוב.

ז. גשם של אפונים

סיפרה: רבקה כהן־אריאל (יוגוסלאביה־א"י)
 רשמה ותירגמה: תמר אלכסנדר
 שפת הרישום: ספרדית־יהודית
 אסעי' מס' 12,554

פעם אחת רבה אשה אחת במקידה עם בעלה. ברחה האשה מן הבית והלכה לבית־אביה לבכות. כך עבר יום, יומיים, וכיום השלישי היא התיישבה בפתח־הבית והשקיפה אל הסימטה, כפי שנהגו אז לשבת בפתח הבית ולהסתכל בעוברים ושבים.
 בעודה יושבת, עבר לידה חתול. מיאו, מיאו, יילל החתול ועבר לידה.
 — אל־אלהים, אמרה האשה, בעלי שלח אלי חתול להחזירני הביתה. לא אחזור.
 החתול הוסיף לילל. אמרה האשה לחתול: לך אמור לבעלי, כי לא אחזור הביתה.
 הלך החתול וכא כלב. היה הכלב עובר ונובח: הב, הב, הב.
 — אל־אלהים, עכשיו הוא שלח כלב לקרוא לי. לך אמור לבעלי, כי לא אחזור, לא אחזור הביתה.
 וכך עבר החתול, עבר הכלב והנה הגיע גמל. גמל טעון.
 אמרה האשה: הוא שלח אחריי חתול ולא באתי. שלח כלב ולא באתי. ועכשיו כששלח גמל, הגיע הזמן שאשוב הביתה.

לקחה האשה את הגמל וחזרה לביתה.

עמד בעלה וראה שאשתו באה עם גמל. אמר לה: מה זה?

אמרה לו: כאשר שלחת חתול לקרוא לי, לא רציתי לבוא. שלחת כלב, לא רציתי לבוא. אבל כאשר שלחת את האב הגדול של כל החיות, את הגדול מכולן, את הגמל, לקרוא לי, חזרתי.

ראה הבעל שהגמל טעון היטב. אמר לה: כן, זו האמת. היכנסי.

נכנס גם הגמל. הוריד הבעל מעליו את השקים, ומה ראה? את אוצר המלך גנבו והטעינו על הגמל. וכאשר ראו הגנבים שהמשטרה נמצאת בעקבותיהם, השאירו את הגמל לנפשו וברחו. וכך הגיע הגמל אל האשה.

הבעל לא עשה דבר, אלא לקח את האוצר והחביאו במחסן. ולגמל נתן שתי טפוחות ושילחו לדרכו.

אמר הבעל לעצמו: אשה זו היא אשה טיפשה. עכשיו יבואו החיילים לחקור אותה והיא תאמר להם שמצאה את האוצר. הלך וקנה שק גדול של אפונים, עלה על הגג למעלה, והחל לזרוק לחצר אפונים, גשם של אפונים. באותה שעה עמדה אשתו למטה וניקתה את החצר, שהרי היא כבר חזרה לביתה.

— אל-אלהים, אמרה האשה, גשם של אפונים! והיא היתה אוספת ואוספת אפונים מהחצר. ואלו הבעל העמיד פנים כאילו זה עתה שב הביתה.

— מה את עושה? שאל.

— ראית? אמרה האשה, גשם של אפונים.

— כן, אמר הבעל, הדרך כולה מלאה אפונים. גשם של אפונים.

— אם כך, נאסוף. והם אספו מלוא השק אפונים.

כל אותו זמן היה הבעל מוציא מאוצר המלך ומבזבז לצרכיו. יום אחד יצא כרוז וקרא: מי ראה את אוצר המלך? שיבוא וימסור הודעה ויקבל על כך פרס גדול.

— אל-אלהים, אוצר המלך... קראה האשה, השקים הללו שהבאתי, המלאים זהב, זהו אוצר המלך. אני אלך ואומר להם. הלכה למשטרה והודיעה שמצאה את הגמל עם הזהב.

באו חיילים אל הבעל ואמרו לו: אשתך הודיעה שמצאה את האוצר.

אמר להם: ראו, אשתי, היא קצת, ככה, טיפשה. אם אתם רוצים להיווכח בכך שאלו אותה באיזה יום מצאה את האוצר ותראו מה היא תאמר, ומכאן תבינו את המצב.

מיד שאלו אותה: באיזה יום מצאת את האוצר?

— אל-אלהים, באותו יום שירד גשם של אפונים, אינכם זוכרים?

— אמרו לה: גשם של אפונים?

— כן, וכי לא ירד גשם של אפונים באותו יום?

הם עמדו, הסתכלו זה בזה ואמרו: אמת מה שאמר עליה בעלה. זוהי אישה טיפשה, עם מעט שכל. היכן נשמע כדבר הזה, שירד גשם של אפונים? היא באמת לא בסדר.

אמרו ושיחררו את האשה לנפשה.